

AL MUFIID KITOBINING SARF KITOBLAR ORASIDA TUTGAN O'RNINI

Musaev Islomxon Xodi o'g'li,
Alfraganus universiteti arab tili o'qituvchisi
ismusayev94@gmail.com.
tel.: (91) 3229445
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14826100>

ARTICLE INFO

Received:1st February 2025
Accepted:5th February 2025
Published:6 th February 2025

KEYWORDS

Zamaxshariy, Al-Mufid fi at-Tasrif, sarf ilmi, arab tili grammatikasi, morfologiya, qo'lyozma tahlili, tasrif, ilmiy nashr.

ABSTRACT

Ushbu maqola Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariyning "Al-Mufid fi at-Tasrif" kitobining sarf ilmi tarixidagi o'rnini yoritishga bag'ishlangan. Mazkur asar qisqacha bo'lib, sarf ilmining asosiy mavzularini yoritadi va talabalar uchun soddalashtirilgan uslubda yozilgan. Biroq, u boshqa Zamaxshariy asarlari singari keng tarqalmagan va kam nusxalarda yetib kelgan. Tadqiqot kitobning mavjud yagona qo'lyozmasi asosida uning tarkibi, metodologiyasi hamda sarf ilmidagi ahamiyatini tahlil qiladi. Shuningdek, qo'lyozmaning tavsifi, nusxa xatolari va matnni ilmiy-tanqidiy nashrga tayyorlash uslubi ham batafsil yoritiladi.

Tadqiqotning qisqacha bayoni: ushbu tadqiqot qadimgi sarf ilmi bo'yicha yozilgan "Al-Mufid fi at-Tasrif" kitobini o'rganish va tahlil qilishga bag'ishlangan. Mazkur asar Jarulloh imom, Xorazm faxri Mahmud ibn Umar Zamaxshariy (vafoti: hijriy 538-yil) tomonidan yozilgan bo'lib, u Zamaxshariyning yagona sarf ilmi bo'yicha maxsus asari sanaladi, ammo bu kitob boshqa asarlari singari shuhrat topmagan. Uning yetarlicha mashhur bo'lmasligining sababi, ehtimol, nusxalarining yo'qolishi yoki juda kamligi bo'lishi mumkin. Shu sababli, olimlar bu asarni o'rganmagan, undan iqtibos qilmagan va u na kitob kataloglarida, na Zamaxshariy tarjimai holi yozilgan manbalarda eslangan. Shuning uchun ushbu asarni nashr etish, uni eng mukammal shaklda taqdim etish va arab tiliga ulkan xizmat qilgan muallifga hurmat bajo keltirish biz uchun muhimdir. [1, 76-b]

1. Nomlanishi: Zamaxshariy kitobiga uning mavzusini ochib beruvchi "Al-Mufid fi at-Tasrif" deb nom bergan. Ushbu asar qisqacha bo'lib, sarf ilmining asosiy mavzularini o'z ichiga oladi. Muallif bu mavzularni ortiqcha tafsilotsiz, ixcham bayon qilgan. Kitob murakkab sarf masalalariga chuqur kirmaydi va hatto "Al-Kashshof" tafsirining muallifi bo'lishiga qaramay, unda Qur'oni Karimdan faqat bir joyda dalil keltirgan. [1, 102-b] Bundan tashqari, unda she'riy misollar, arab maqollari yoki mashhur so'zlar ham keltirilmagan. Hatto kitobning maqsadi va mazmunini tushuntiruvchi alohida kirish qismi ham yo'q, Biroq kitob nomining o'zi uning maqsadini ochib beradi: Zamaxshariy ushbu asarni talabalar uchun sarf ilmini soddalashtirish va yod olishni osonlashtirish maqsadida yozgan. U bu borada sarf bo'yicha qisqacha qo'llanmalar yo'nalishiga amal qilgan bo'lib, masalan:

- Ibn Jinniyning "Al-Maluki fi at-Tasrif",
- Meydoniyning "Nuzhat at-Tarf",

• Jurg'oniyning "Al-Miftah fi as-Sarf" singari asarlarga ergashgan. [7, 156-b]
Shuningdek, Zamaxshariyning sarf bo'yicha yagona asari aynan shu kitob ekani ma'lum. Shu sababli, u mazkur asarni sarf ilmidagi yagona maxsus kitobi sifatida yozgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Ushbu kitob fe'llarni tasriflash (shakllantirish) va fe'llarga bog'liq otlarni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, quyidagi mavzularni o'z ichiga oladi:

- Uch o'zakli fe'llar
- To'rt o'zakli fe'llar
- Qo'shimchali uch o'zakli va to'rt o'zakli fe'llar
- Sarfiy o'lchov (mizon as-sarfi)
- O'timli va o'timsiz fe'llar
- Uch undoshli va to'rt undoshli fe'llar (mudoaf)
- "Hamza" harfi bilan bog'liq ba'zi sarfiy qoidalar

Shuningdek, muallif fe'llarni besh asosiy turga bo'lgan:

1. O'tgan zamon fe'li (madiy)
2. Hozirgi zamon fe'li (muzori')
3. Buyruq fe'li (amr)
4. Hayrat fe'llari (taajjub fe'llari - "Af'al at-ta'ajjub")

Ushbu kitobda muallif o'tgan zamon, hozirgi zamon va buyruq fe'llarining qanday yasalishini, faol va majhul nisbatda qanday o'zgarishini hamda zamirlarga qanday bog'lanishini batafsil tushuntirgan. Biroq, hayrat fe'llari o'zgarimas shaklga ega bo'lgani sababli, ularning tasrifiga alohida e'tibor qaratmagan. Ammo muallif ushbu fe'llarning qanday yasalishi va qanday shartlarga bo'ysunishini juda oddiy va tushunarli uslubda bayon qilgan. [2, 201-b]

Bundan tashqari, kitobda fe'llarga bog'liq bo'lgan otlar ham o'rganilgan, jumladan:

- Masdar
- Faol ismi (ism al-fa'il)
- Majhul ismi (ism al-maf'ul)
- Tafziliy ismi (ism at-tafdil)
- Mimiyy masdar (masdar mimi)
- Zamon va makon ismlari

Ushbu mavzular bilan kitob o'z nihoyasiga yetadi.

Uslubi (Metodologiyasi): Zamaxshariy ushbu kitobda deyarli izchil uslubni qo'llagan, ayniqsa fe'llarni tasriflash borasida. U avvalo fe'lni ta'riflab, unga misollar keltirgan, so'ngra uning turlarini bayon qilgan. U fe'llarni quyidagicha bo'lgan:

- Aniq nisbatdagi fe'l (mabniy lil-fa'il)
- Majhul nisbatdagi fe'l (mabniy lil-maf'ul)

So'ngra aniq nisbatdagi fe'llarga zamirlarni qanday bog'lash mumkinligini tushuntirgan.

Keyinchalik esa fe'llarni quyidagi uch asosiy turga ajratgan:

1. Sog'lom fe'l (sahih)
2. Zaif fe'l (mo'tal)
3. Ikkilangan fe'l (muzoaf)

Ushbu toifalarga oid misollar keltirilib, ularning har biri quyidagi tartibda tasriflangan:

- Fe'l avvaliga tuchunukli zamirlarga bog'lanadi (u, ular, u - ayol jins).
- Keyin murojaat zamirlari (sen, sizlar, sen - ayol jins) bilan keladi.
- So'ngra birinchi shaxs zamirlari (men, biz) bilan bog'lanadi.

Zamaxshariy ushbu uslubni o'tgan zamon, hozirgi zamon va buyruq fe'llari bilan izchil davom ettirgan. Shuningdek, u zaif fe'llarni uch turga bo'lgan:

1. Boshlang'ich harfi zaif bo'lgan fe'l (misol)
2. O'rta harfi zaif bo'lgan fe'l (ajwaf)
3. Oxirgi harfi zaif bo'lgan fe'l (naqis)

Biroq, u "misol" atamasini hozirgi zamonning faol nisbatdagi fe'li (muzori' mabniy lil-fa'il) bobida ishlatmagan, lekin "ajwaf" va "naqis" atamalarini qo'llagan. Shuningdek, faol

nisbatdagi o'tgan zamon fe'llariga zamirlarni bog'lash bobida "misol" fe'lining nomini keltirmagan. Zamaxshariy fe'llarni tasniflashda avval uch har fe'llardan boshlagan, so'ngra unga ortiqcha harflar qo'shilgan yoki to'rt harfli bo'lgan shakllarini keltirgan. [3, 113-b]

Fe'llardan yasalgan ismlar bo'yicha yondashuvi: Zamaxshariy masdar, ism al-fa'il va ism al-maf'ul bilan bog'liq masalalarni o'xshash uslubda yoritgan. U avval bu otlarning uch harfli fe'ldan qanday hosil qilinishini bayon qilgan, so'ngra ularning boshqa shakllarini tasniflagan.

Zamaxshariy uslubiga tanqidiy nuqtai nazar: Ammo Zamaxshariyning "Al-Mufid fi at-Tasrif" kitobida aniq va izchil bo'limlarga ajratish printsiptiga amal qilmagani e'tiborga molik. Uning "Al-Mufassal" asarida bo'limlar va boblar aniq tartibda joylashtirilgan bo'lsa-da, bu kitobda bunday aniq tuzilmani ko'rish qiyin. [4, 176-b]

- Kitobning boshlanish qismida bob yoki bo'lim nomlari keltirilmagan.
- Uch harfli fe'llar bo'yicha qoidalar hech qanday alohida sarlavha berilmagan holda tushuntirilgan.
- Fe'l turlarini ajratishda ham izchillik yetarli emas:
 - Hozirgi zamon fe'li (muzori') alohida bo'lim (fasl) sifatida berilgan.
 - Buyruq fe'li (amr) esa bob sifatida keltirilgan.
 - O'tgan zamon fe'li (madiy) esa na bo'lim, na bob sifatida ajratilgan.

Bu esa kitobning ichki tuzilishida izchillik va mukammal tartib yetishmasligini ko'rsatadi.

Ikkinchi bo'lim: Qo'lyozma tavsifi

Men bilishimcha, ushbu kitobning faqat bitta nusxasi mavjud. U Birlashgan Arab Amirliklaridagi Juma al-Majid qo'lyozmalar markazida (256267-raqam bilan) saqlanadi. Bu nusxa Eronning Qum shahridagi Mar'ashiy jamoat kutubxonasi (4047-raqam bilan) mavjud bo'lgan asl nusxaning fotosurati hisoblanadi. Mazkur nusxaning muqovasi, boshlanishi va oxirida "Oyatulloh ul-uzmo Mar'ashiy Najafiy jamoat kutubxonasi" muhri bosilgan. Bu qo'lyozma 10 ta varaqqa ega bo'lib, har bir varaqda ikki sahifa mavjud. Har bir sahifada taxminan 25 ta satr, har bir satrda esa 8–13 ta so'z joylashgan.

Qo'lyozma naskh xatida yozilgan bo'lib, uning yozuvi ravshan va tushunarli. Ayniqsa, sarfiy misollarda harakatlar (grammatik belgilashlar) to'liq berilgan. Qo'lyozmaning ko'chirish jarayonida nusxa ko'chirgani shaxs (ko'chirishni amalga oshirgan va qo'lyozmaning o'z egasi bo'lgan kishi) ilmga, ayniqsa tasrif (morfologiya) faniga qiziqqani seziladi. Shuning uchun u harakatlarni to'g'ri qo'llashga alohida e'tibor bergan. Biroq ba'zi joylarda kichik xatoliklar uchraydi, ular, asosan, ko'chiruvchining beparvoligi yoki shoshqaloqligi natijasida yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. [6, 292-b]

Ushbu nusxaning ayrim joylarida sahifalar orasidagi ajratuvchi chiziq ustida ba'zi buzilishlar kuzatiladi. Natijada oldingi sahifaning oxirgi satri va keyingi sahifaning birinchi satri aralashib ketgan. Biroq qolgan joylari juda yaxshi saqlangan va boshqa nusxalarga ehtiyoj sezmaydigan darajada mustaqil ilmiy qimmatga ega. Eng muhimi, bu qo'lyozma muallif yashagan davrga juda yaqin yozilgan, chunki unda ko'chiruvchi uni 653-hijriy yilda (milodiy 1255-yil) tugatganini yozib qoldirgan.

Qo'lyozmaning birinchi sahifasining yuqori qismida ba'zi she'riy misralar yozilgan. Uning oxirgi sahifasida esa kitob sarlavhasi keltirilgan, lekin muallifning ismi berilmagan. Biroq ikkinchi sahifaning yuqori qismida kitobning to'liq nomi bilan birga muallifning ismi ham qayd etilgan. Shuningdek, bu sahifada kitob egasining ismi va qo'lyozmani ko'chirgan shaxsning ismi yozilgan. Ushbu matn quyidagicha: "Al-Mufid fi at-Tasrif" – bu kitob taniqli olim, mufassir va fazilatli alloma, Xorazmning faxri bo'lmish Imom Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy tomonidan yozilgan. Bundan tashqari, nusxa ko'chirgani shaxs o'ziga Allohning mag'firatini tilab shunday yozib qoldirgan: "Kim Allohga suyansa, U unga kifoya qiladi. Ushbu kitobni ushbu to'plam egasi va muallifi bo'lgan Abu Muhammad Abdulloh ibn Muhammad ibn Muhammad ibn Abdulloh ko'chirib yozdi. U Allohdan gunohlarini kechirishini va ayblarini yashirishini so'raydi." [5, 23-b]

Tadqiqot uslubi

1. Qo'lyozmaning asl nusxasini ko'chirib yozdim va asl sahifalarning raqamlarini ikkita qavs ichida ko'rsatib bordim.
2. Qo'lyozma nusxasida yuzaga kelgan xatolar, buzilishlar yoki o'zgarishlarni qayd etdim. So'zlarga qo'shimcha bo'lib qolgan harflarni qavs ichida yozdim va pastki izohlarda (havolalarda) buni tushuntirib o'tdim.
3. Qo'lyozmada o'chib ketgan yoki matn mantiqiy bo'lishi uchun kerakli bo'lgan so'zlarni qavs ichida ko'rsatdim va pastki izohlarda buni tushuntirdim. Biroq, agar tushib qolgan joy bitta so'zdan iborat bo'lsa, uni qavsga olmasdan faqat izohlarda qayd etdim, shunda matn shakli tabiiyligicha saqlanib qoladi.
4. Qur'on oyatlarini Usmoniy rasmul-xat qoidalariga muvofiq yozdim.
5. Zamaxshariy qo'llagan bo'lim sarlavhalari va mavzu nomlarini ularning ma'nosiga asoslanib o'zim qayta belgiladim. Ushbu sarlavhalarni ikkita qavs ichida yozdim, biroq ular matnga qo'shimcha ekanligini pastki izohlarda qayd etmadim.
6. Muallif tilga olgan lug'at birliklarini ishonchli lug'atlar va sarf grammatikasi bo'yicha manbalardan tasdiqladim.
7. Matn mazmunini tushunarliroq qilish va aniq ifodalash uchun tinish belgilari qo'ydim.
8. Ba'zi imlo xatolarini zamonaviy imlo qoidalariga mos ravishda tuzatdim.
9. Misollar va sarf o'lchovlari (vaznlari) kabi zaruriy joylarni diqqat bilan talaffuz belgilari bilan to'g'ri yozdim.

Xulosa

Ushbu tadqiqot Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariyning "Al-Mufid fi at-Tasrif" asarining sarf ilmi tarixidagi o'rnini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqot davomida kitobning tuzilishi, metodologiyasi va ilmiy ahamiyati chuqur o'rganildi.

Zamaxshariy bu asarini talabalar uchun sarf ilmini soddalashtirish maqsadida yozgan. Kitob ixcham bo'lib, ortiqcha tafsilotlarsiz fe'llarning tasnifi, ularning yasalishi va turli grammatik shakllarini o'z ichiga oladi. Biroq, uning boshqa asarlari kabi mashhur bo'lmagani, ehtimol, nusxalarining kamligi yoki yo'qolib ketgani bilan bog'liq.

Qo'lyozma tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, mavjud yagona nusxa hijriy 653-yilda ko'chirilgan bo'lib, ilmiy jihatdan muhim manba hisoblanadi. Tadqiqot davomida matnning original holati saqlanib, zaruriy grammatik va stilistik tuzatishlar kiritildi. Shuningdek, kitobdagi ba'zi noaniqliklar va izchillik yetishmovchiligi aniqlanib, ularning ilmiy talqini berildi.

Umuman olganda, "Al-Mufid fi at-Tasrif" sarf ilmi bo'yicha qadimgi va muhim asarlardan biri bo'lib, uni ilmiy nashrga tayyorlash va tadqiqotchilarga taqdim etish arab tilshunosligi uchun muhim qadam hisoblanadi. Bu nafaqat Zamaxshariyning sarfga qo'shgan hissasini yoritadi, balki arab tilshunosligi rivojiga ham o'z ulushini qo'shadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Asosiy manba:

- Zamaxshariy, Mahmud ibn Umar. *Al-Mufid fi at-Tasrif*. Qo'lyozma № 256267, Juma al-Majid qo'lyozmalar markazi, BAA.
- 2. Klassik arab morfologiyasi va grammatikasi:
 - Ibn Jinniy, Abu al-Fath Usmon. *Al-Maluki fi at-Tasrif*.
 - Meydoniy, Ahmad ibn Muhammad. *Nuzhat at-Tarf*.
 - Jurjoniy, Abdulqohir. *Al-Miftah fi as-Sarf*.
 - Zamaxshariy, Mahmud ibn Umar. *Al-Mufassal fi an-Nahv*.
 - Zamaxshariy, Mahmud ibn Umar. *Al-Kashshof an Haqoiq at-Tanzil*.